

İHMALE UĞRAYAN HALK DİLİ

Hamza Zülfikar

- *Halk ağzı, halk dili* Anadolu'da konuşulan ses ve şekil bilgisi bakımından belli bölgelere göre farklılaşan dilin iki terimidir. *Halk dili* ile *halk ağzı* arasında ne gibi fark var diye bir soru akla gelebilir. *Halk dili*, daha çok genel bir terim olup belli bölgelere göre az çok farklılaşan bir anlaşma vasıtasının adıdır. *Halk ağzı* ise bilimsel çalışmalarda kullandığımız anlamı sınırlı bir terimdir. Daha dar bir alanda, bir ilde, ilçede, bir yerleşim yerinde konuşulan yazı dilinden ses, şekil özellikleri, söz varlığı bakımından farklılık gösteren dildir. Ses özellikleri bakımından yazı dilinde *uyku*, halk ağzında *yuhu*, söz varlığı açısından yazı dilinde *kemik* halk dilinde aynı anlamda *sümük*. Cümle ve anlatım açısından farklılığı göstermek için de *Hemmi kızler evlendi men ne kül koyem başıme* örneğini verelim.

Halk dilinde saklı kalan kelimeler, ekler, yazı dilinin en önemli kaynağıdır. Buradan yazı dili sözlüğüne Cumhuriyet tarihi boyunca kelimeler alınmıştır. Omuz anlamında *çiğın* bunlardan biridir. *Türkçe Sözlük*'te *omuz* da var. Bunun gibi *Türkçe Sözlük*'te aynı anlamda kelimeler var. Amaç, Türkçe kökenli kelimelerin yazı diline katılmasıdır. Durum ve anlayış bu olmakla birlikte; halk ağzında yaşayan kelime, deyim, birleşik gibi pek çok türden söze henüz sıra gelmemiştir. “Yüzdeki istenmeyen kılları almak, makyaj yapmak” anlamında *yüz almak*, *Türkçe Sözlük*'ün dışında kalmıştır. Bütün tarihî metinlerde ve halk ağzında “zehir” anlamında geçen *ağu* kelimesi yazı diline girememiştir. Bu kelime terim olarak da kullanılmadı. Buna karşılık *hudut* Arapça sayılıp Rumca *sınır* kelimesi öne çıkarıldı ve dilde sıklıkla kullanıldı. Verilen şu bir iki örnekten anlaşıldığı gibi, halk dilinden yazı diline kelime kazandırmada belirlenmiş bir tutumumuz yok.

Farsça *ciğer*, Arapça *kalp* kelimeleri kabul görmüş; tarihî metinlerde de geçen *öyken* yazı diline ulaşmamış; *kalp*, *yürek* yerine tercih edilmiş. Şimdi görüyorum ki tıp bilginleri *yürek* kelimesini bir terim olarak öne çıkarmaya çalışıyorlar. *Kardiyoloji* yerine *yürek bilimi* terimini yerleştirmeye çalışıyorlar.

Yeni evlenmiş bir kızcağz kocasıyla birlikte evliliğin bir haftasını tamamladıktan sonra baba evine gidecektir. Bu iş halk ağzında *ayah aşmah* diye adlandırılır. *Ayak aşmak*, *Türkçe Sözlük*'te de var. Anlamı ise "halk şairleri arasında yapılan atışmalarda bir kelime veya dize ortaya atıp öteki şairleri dile getirmek; bu kelime veya dize ile çalıp söylemelerini sağlamak"tır. Gelinin baba evine gidişyle ilgili *ayah aşmah* fiili bu anlamıyla sözlüğe girmemiştir. Bu örnek de gösteriyor ki deyim, halk ağzından alırken onun ağızlarında başka hangi anlamlarda kullanıldığına dikkat etmemişiz. Ağız araştırmalarıyla ilgili basılmış eserler gözden geçirildiğinde bunlara benzer pek çok kelime, deyim, birleşik kelime bulunabilir.

Halk ağzında candan söylenmiş saf ve duygulandırıcı ifadeler pek çoktur. Bu duyguları yazı diline kazandırmak ancak yazarların, sanatçıların işidir. *Harda konah eyelirsen orde yorğanın olem* bu tür örneklerden biridir. Anlatımdaki bu inceliği insan yazı dilinde de görmek istiyor.

Birkaç örnek verdikten sonra gelelim ihmale uğrayan halk diline. Türk Dil Kurumunun kurulduğu yıllarda ve daha sonra uzun bir sürede gündemde olan halk dilinin *Ana Dilden Derlemeler*, *Söz Derleme Dergisi*, *Derleme Sözlüğü* yayınlarıyla varlığı, önemi üzerinde heyecanla durulmuş. Türkçenin kelime kökleri ve ekleriyle *yazı*, *duygu*, *solungaç*, *dalgıç*, *açı* gibi türetilenler dışında halk ağzından da yazı diline kelimeler kazandırılmaya çalışılmış. Türk Dil Kurumunda yoğun derleme çalışmaları başlatılmış. Bu arada Tarcadan da kelime ve ekler alınmış. Bun rağmen 1980'li yıllara doğru halk dili alanında dikkate değer çalışmalar yapılamadığını; halk ağızlarından, tarihî metinlerden yeterince kelime alınmadığını söyleyebiliriz. İhtiyaçlar, daha çok masa başında kelime türetmekle karşılanmaya çalışıldı. Bu arada *yoğun* hem halk ağzında hem de tarihî metinlerde bulunuyordu. Türkiye Türkçesine bir anlamıyla alındı ve *kesif* kelimesine karşılık olarak dile yerleştirildi. Bu tür başka örnekler verilebilir. Ancak bunların sayıları beklenenin altındadır.

Esasen *Ana Dilden Derlemeler*, *Söz Derleme Dergisi*, *Derleme Sözlüğü* adıyla yapılan yayınlar yazı diline kelime kazandırmada yetersiz kalmıştır. Yetersizliğin neler olduğunu şöylece sıralayabiliriz: Söz varlığının sınırlı olmasının dışında bu eserlerde çeviri işaretleri kullanılmamıştı, kelimelerin ses özellikleri yansıtılmamıştı, yabancı Türkçe ayrımı yapılamamıştı, örnek cümlelerle kelimelerin anlamları belirlenememişti. Derlenen kelime-

ler, derleyicilerin bilgisi ölçüsünde kalmıştı. Bu yapıya, duruma rağmen kaynaklardan Batılı dil bilginleri yaralanabildi ve çeşitli makaleler ortaya koydular. A. Tietze; Anadolu ağızlarında kullanılan Yunanca, Farsça, Arapça kelimeleri yayımladı. R. Dankoff; söz konusu kaynaklarda geçen Ermenice kelimeler üzerinde durdu, Doğu Anadolu'ya gidip köy köy dolaşarak Ermenice kelimeleri tespit etti, *Armenian Loanwords in Turkish* adlı kitabını yayımladı. Böylece Anadolu halkınca pek itibar edilen kelimelerin Ermenice olduğu anlaşıldı. Hasan Eren de bu çalışmalarda yer aldı. *Keçiborlu, Edincik, Söke* gibi yer adlarını işledi; Batılı bilginlerin tespitlerindeki tutarsızlıkları eleştirdi; *Ana Dilden Derlemeler, Söz Derleme Dergisi, Derleme Sözlüğü*'nden *Türkçe Sözlük*'e birtakım kelimeler aktardı.

Gelişmeler böylece devam ederken 1980'li yıllarda yeni gelişmeler oldu. Türk Dil Kurumu dernek olmaktan çıkarılıp devletin çatısı altına alındı ve Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna bağlandı. Bu tarihte halk dili daha çok gündeme gelmeye başladı. Yüksek Kurumu Başkanı Suat İlhan, Türk Dil Kurumunda *Türkçe Sözlük*'ün zenginleştirilmesi çalışmaları başlatıldığında halk ağızındaki kelimelerin de *Türkçe Sözlük*'e alınmasında ısrar etti. Bunun üzerine Türk Dil Kurum başkanı Hasan Eren; *Ana Dilden Derlemeler, Söz Derleme Dergisi, Derleme Sözlüğü* adlı eserlerden bazı kelimeler derleyerek *Türkçe Sözlük*'e kattı. "Çocuk" anlamında *bala* bunlardan biridir. "Sinir nöbeti geçiren *babalı* kelimesi de *hık*. (halk) kısaltmasıyla sözlüğe alındı. Bu kelime, belki de Türkçe olmayan *veba* kelimesinden bozulmuştur.

Hasan Eren, Batılıların yaptığı çalışmalardan yararlandı. Ben içinde bulunduğum Sözlük kolunda bu gelişmelerin şahidiyim. Görüldüğü gibi halk ağızlarında kalmış Türkçe kelimeleri derleyip yazı diline mal etmek kişisel çabalarla yürütülmüş. Bu iş derlenmiş bir metin üzerinden yapılmadığından, kökenleri yeterince araştırılmadığından anlam hanesi doldurulamamıştır.

1990'lı yıllarda Anadolu ağızlarıyla ilgili çalışmalar hız kazandı. Metin yayınları yapıldı, metinlerde geçen kelimeler, ekler ses ve biçim açısından incelendi. Üniversite çevrelerinde il ve ilçe ağızlarıyla ilgili çalışmalar başlatıldı. Bunların bir kısmı Türk Dil Kurumunca yayımlandı. Ağız çalışmasında nasıl bir yöntem uygulanacağı, çeviri işaretlerinin ne olduğu sorunları ortada kaldı. Her araştırmacı kendine göre çeviri işaretleri kullandı, bu işaretlerde bir birlik kurulamadı. Kapalı e sesini, kimisi aksanlı kimisi üzeri noktalı kimisi altı noktalı olarak işaretledi. Yayınlar, uygulanan yöntem ve plan bakımından biri diğerinden farklı şekillerde çıktı. Kimisi üzerinde çalıştığı ağzın yalnızca metinlerini yayımladı. Sorunlar dile gelince Türk Dil Kurumunda çeviri işaretlerinde birlik sağlamak üye-

re Kurum başkanı Ahmet B. Ercilasun; çeviri yazı işaretlerini, halk ağzıyla yapılacak çalışmalarda yöntem konularını konuşup tartışmak ve çözüm aramak amacıyla toplantılar düzenledi. Toplantıların bildirileri Türk Dil Kurumunca yayımlandı ve bu arada bazı esaslar da tespit edildi, yayınlarda bu esaslara kısmen uyuldu ama gene de çeviri yazı işaretlerini ele alan kılavuz niteliğinde bir yayın ortaya konmadı. Halk ağızları üzerinde yapılacak çalışmalarda uyulacak yöntemin esasları belirlenemedi. 1990'lı yıllar içinde halk ağızlarıyla ilgili belli bir mesafe alınmasına rağmen, yazı diline yapılacak katkıda herhangi bir gelişme olmadı.

Bu iş aslında o kadar da kolay değildi çünkü Anadolu ağızlarından derlenip yayımlanan kelimelerin hangilerinin Türkçe olduğu meselesi vardı. Arapça ve Farsça kelimelerin büyük bir bölümü şekilde bozulmuş, tanınmayacak hâle gelmişti. Ermenice ve Rumca kelimelerde de durum aynıydı.

Bugün Türk Dil Kurumunca yayımlanan Anadolu ağızlarıyla ilgili çalışmalar belli bir sayıya ulaşmıştır. Zeynep Korkmaz'ın Güneybatı Anadolu ağızları üzerine yaptığı çalışma bu alanın ilk ve ayrıntılı hazırlanmış eserdir. Daha sonraki yıllarda alan genişlemiş, Anadolu'yu aşarak Kuzey Irak Türkmen ağızlarına, kuzeyde Nahçıvan'daki ağızlara kadar ulaşılmıştır. Şanlıurfa, Diyarbakır, Kars, Erzurum, Uşak, Elazığ, Rize ağızları üzerinde çalışmalar yapılmış ve Türk Dil Kurumunca bunlar yayımlanmıştır. Üniversitelerde yüksek lisans ve doktora tezi olarak ağız araştırmalarıyla ilgili yayımlanmamış pek çok çalışma var. Dememiz şu ki bir hayli yayın yapılmasına ve bu yayınlarda ilgi çekici Türkçe kökenli söz varlığı ortaya konmuş olmasına rağmen buralardan yazı diline birtakım kelime, deyim, birleşik fiil, atasözü kazandırılmamış, tanıtılmamış; bunlar *Türkçe Sözlük*'e aktarılamamış; yazarlarımızın bunları kullanıp yazı diline mal etmeleri konusunda bir girişimde bulunulamamıştır.

Masa başında *ikircik*, *ikircil*, *ikircim*, *ikircikli*, *ikirciklik*, *ikiciklilik*, *ikirciklenmek* kelimeleri türetildi. Meğer halk ağzında yapıca kurallı *ikicilik* ve *ikicilikte kalmak* varmış. 2008 yılında Ahmet Buran ve Nadir İlhan'ın Türk Dil Kurumunda yayımlanan *Elazığ Yöresi Söz Varlığı* adlı sözlükte bu kelime bulunuyor. Yapı bakımından daha kurallı birtakım Türkçe kelime ve terim halk ağzında varken yapısı kurallı olmayan kelimeler türetildi, halk ağzının kelimeleri ihmal edildi.

Halk ağzının asıl zenginliği kelimelerde yüklü olan anlamlardır. Ağız araştırmalarıyla ilgili yayımlanmış eserler bu bakımdan gözden geçirildiğinde anlamların ayrıntılı olarak tespit edilmediği görülecektir. Yazı dilinden bir karşılık verilerek geçilmiştir.

Ara buluculuk yapmaya, görüş almaya çalışılıyor. *Seni gardaşımın oğli isteyir yüreğin var ya yoh.* Burada *yürek* kelimesine “kalp” karşılığı verip geçemeyiz. *Yürek* kelimesinde “gönül rızalığı, cesaret, hoşlanma, sevip sevmeme” gibi anlamlar gizlidir. Derlemelerin birinde bir atasözü geçiyor: *Yohuşun dibinde arpe kar etmez.* Dede oğluna böyle söylüyor. Gerçek anlamı “yük hayvanını önceden besleyeceksin, yokuşa gelince iyi tırmansın diye ona arpa yedirmek para etmez”dir. Yan ve mecaz anlamı ise çevrendeki insanları gözetmemişsen, onların ihtiyaçlarını giderememişsen, onlara sahip çıkmamışsan o kimseler sana yâr olmaz, beklediğin hizmeti alamazsın. Demek oluyor ki halk ağzında kalmış atasözlerinin bir şekilde dile kazandırılması, anlamlandırılması, tanıtılması, kullanıma alınması görevimiz olmalıdır. Halk ağzını, kendi hâline terk edilmişlikten kurtarmalıyız. Şehre gelince veya okumuş kimselerin arasına girince kınanırız diye kendi söz varlığını gizleyenleri bu düşüncelerinden kurtarmalı, onları dinlemeliyiz. Bu arada bir iki örnek de kendi bölgemden vereyim.

Bitlis halk ağzında kendini beğenmiş, çevresindekilerle samimi olmak istemeyen, herkesin beğendiği şeye dudak büken kimsenin sıfatı *kaburğesi kalın*'dir. *Kaburgası kalın*, toplumca kabul görmeyen kimsenin sıfatı olarak yazı diline mal edilebilir. Tarihî metinlerde geçen *yavutmak* fiili bugün Bitlis'te canlı olarak kullanılıyor. *Bu hırsızı, ehleksızı evinze yavutmeyin.* Halk bunu Asya'dan Anadolu'ya getirmiş; bize de buna benzer fiilleri yazı diline kazandırmak ve ölü durumdan kurtarıp kullanıma sokmak düşer. *İvmek* fiilinde bu durum gerçekleşmiş; halk dilinden alınan bu fiilin *ivedilik, ivedilikle* gibi türevleri yapılmıştır. Yazarlarımız, sanatkârlarımız eserlerinde bu tür kelimeleri kullanmaya başlasa, yayın organları bunları konu edip duyursa Türkçe daha da zenginleşir, özüne daha da yaklaşır.

Bu iyi niyetimize ve temennimize rağmen kelime, deyim, atasözü, mâni gibi halk ağzında kalmış söz varlıklarını yazı diline mal etmek şimdilik uzak bir ihtimal olarak görülüyor. Önce başta bilim adamını, sanatkârı buna inandırmak gerekiyor. *İt dirseği* halk ağzından alınmıştır ama bilim adamı bunu kullanmaz.

Olumsuzluklara rağmen ağız araştırmaları üniversitelerde veya kişisel olarak yapılmaya devam edecektir. Türk Dil Kurumu bu araştırmaları destekleyecek ve yayın hâline getirmeye eskiden olduğu gibi devam edecektir. Beklentimiz ise belirlenmiş plan ve yöntem çerçevesinde ağız araştırmalarının hazırlanması ve yazı diline bu eserlerle nelerin katılacağına düşünülmesidir. Halk ağzının söz varlığından eklerinden yararlanmanın yollarını aramalıyız. Herkesin uyacağı çeviri yazı işaretleri bir başka meselemizdir.